

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ RUS XALQ TAPMACALARININ KOQNİTİV MODELƏRİNİN VƏ SİNTAKTİK STRUKTURLARININ TİPOLOGİYASI

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və
müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Vəfa Nəriman qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirli

filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Çingiz qızı Həsənova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmə katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilə Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Xalq tapmacaları tarixən folklor nəzəriyyələri, onların funksiyalarının əsasən ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən, təsvir imkanları, sosial əhəmiyyəti, həmçinin sakral-simvolik xüsusiyyətləri baxımından öyrənilmişdir. Tapmaca fenomeninin linqvistik cəhətdən isə işıqlandırılması XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan folklor dilinin ümumi öyrənilməsi məcrasında aparılırdı: folklor əsərlərinin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilk növbədə folklor mənbələrində təqdim edilən poetika məsələlərinin, poetik sistemlərin aydınlaşdırılması üçün aparılırdı.

Paremiologiyanın ümumi nəzəriyyəsində haqlı olaraq belə bir fikir mövcuddur ki, paremioloji vahidlərin məntiqi mahiyyətinin “öz daxilində”, yəni bir dil məkanında öyrənilməsi onların tipoloji cəhətdən, xüsusilə də qohum olmayan müxtəlif sistemli dillərin materialında, öyrənilməsindən hər zaman geridə qalır.

Müqayisəli tipologiya tapmacaların tədqiqində bir sıra üstünlüklərə malikdir: onlar insanın linqvoməntiqi təfəkkürünün birlik qanunlarını ümumilikdə təsdiq edir; onlar dünyanı milli dərketmə və duyma qanunlarının ümumi, variativ və spesifik modellərini aşkar edir; onlar, demək olar ki, bütün dillərdə (yənə də bəzi milli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq) eyni funksiyaları yerinə yetirir ki, onlardan da əsas, başlıca olan yənə də müsahibə qarşı evristik və sınaq təsiri funksiyalarıdır.

Xalq tapmacalarının dilinin öyrənilməsinin aktuallığı həm də bir sıra müddəalarla şərtləndirilir ki, onlar da həm yeni elmi paradigmalara meydana gəlməsi ilə, həm də dil vahidlərinin funksional mahiyyətinə yeni baxışlar diktə edən ən yeni elmi nəzəriyyələrlə bağlıdır.

Bütün ciddiyəti və əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu sahədə bəzi linqvistik araşdırmalar semantik baxımdan “geniş çevrəli” və quruluşca çox qatlı olan şifahi əsərin tapmaca kimi nümunələrinin bəzi tərəflərinə olan tədqiqat marağının fraqmentar izharı kimi qalır.

Tapmacaların dil mahiyyətinin sistem-kateqorial şərhə mütləq

onların aşağıda qeyd edilən aspektlərdən öyrənilməsini şərtləndirir:

I. Tapmacaların bütöv dil vahidi kimi ciddi linqvistik işılandırılması onların konstitutiv (müəyyənədic) parametrləri – formal quruluşu (strukturu), semantik quruluşu (mənası) və onların funksiyaları – arasında sistem nisbətinin müəyyən edilməsinə yönəlməlidir. Tapmacaların linqvistik təhlili, əlbəttə ki, bununla tükənmir. Bu cür təhlil həm də modellər sisteminin ayırd etmə sahəsini əhatə etməlidir ki, rus və ya Azərbaycan dillərində cümlənin “akademik” modellər sisteminin real modellər korpusu, tapmacalar nümunələri ilə mütənəsiblik uyğunsuzluğunu nümayiş etdirdirsin.

II. Tipoloji analiz həm də tapmaca konstuksiyaalarının dildə mövcudluğunun linqvokognitiv şərhü üçün də kifayət qədər əsaslı zəmin yarada bilər.

Xalq tapmacalarının linqvokognitiv təhlilinin bu günə qədər optimal təcəssümü yoxdur. Bu vəziyyət eyniliklə həm rus, həm də Azərbaycan dilçiliyi üçün səciyyəvidir.

Dünya dilçiliyinin sırf kateqorial dil paradigmalardan antroposentrik konsepsiyaaların koqnitiv paradigmalarına son dərəcə intensiv keçid mərhələsini yaşadığı bir dövrdə, tapmacaların linqvokognitiv dərk edilməsi ilk öncə ona görə xüsusi aktualıq kəsb edir ki, a) tapmacaların quruluşu və semantik təbəqələrində insanın (danışan subyektin) xüsusiyyətləri daha parlaq və aydın görünür ki, bunun da funksional reallığı “tapmaca” cəmiyyətin digər üzvləri ilə mütləq münasibətdə müəyyən edilir: tapmacalarda monoloji nitq yoxdur; b) tapmacalarda dil ilə insanın invariant düşüncəsi arasında əlaqə modelləri mütləq təqdim edilir: bu miniatür bədii əsərlərdə təkcə fərdi deyil, həm də dünyanın ümumi xalq mənzərəsinin, yəni bu mənzərənin fraqmentlərinin arxetipik milli qavrayışının modelləri əks olunur; c) tapmacalarda dil vahidlərinin antroposentrik xarakteri və danışan və dinləyənin “dünyanı öz daxilində yenidən yaratmaq” (K. Aksakov) – bu halda müsahibin analitik düşüncə imkanlarına, onun analitik təfəkkürünə yönələn evristik-sınama məqsədilə yenidən yaradılan xüsusi, obrazlı-metaforik dünyanı yaratmaq baxımından linqvokreativ (dil-nitqyaradıcı) imkanları ən yüksək dərəcədə biruzə verilir.

Fikrimizcə, deyilənlər xalq tapmacalarının linqvistik və linqvokoqnitiv öyrənilməsinin aktuallığını nümayiş etdirməyə, şifahi “dünya yaratma”nın bu ecazkar modellərinin və milli dünyagörüşünün poetik-estetik nümunələrinin konkret tədqiqatlarını stimullaşdırmağa kifayət edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti kimi folklorun kiçik janrlarından biri olan tapmacaların məna quruluşlarının koqnitiv-sintaktik parametrlərinin ümummilli kodlaşdırılmış dillə, onun tipik vahidləri ilə mütənasibliyin qanunauyğunluqları, həmçinin rus və Azərbaycan dillərinin ümumi konstruksiyalar sistemində konstruktiv-semantik vahidlər kimi tapmacaların funksional mövqeləri çirixdir.

Rus və Azərbaycan tapmaca növlərinin sistemi (məcmusu), bu və ya digər dil üçün spesifik olan xüsusiyyətlər məkanında nəzərdən keçirilən dillərdə tapmacaların konstitutiv (müəyyənədic) keyfiyyətlərini təmsil edən universal əlamətlər ilə tipoloji nisbəti təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri – iki müxtəlif sistemli dillərdə tapmaca konstruksiyalarının funksional statusunun, dil reallığının, tipoloji və koqnitiv-kulturoloji sərbəstliyinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə sistem-dil parametrlərinin təyin edilməsidir. Qeyd olunmuş məqsəd aşağıdakı **vəzifələri** irəli çəkir:

a) vahid kommunikativ-nominativ işarələr kimi tapmaca konstruksiyalarının dil statusunu müəyyən edən, habelə onların tipləşdirilmiş modellərini aşkar edən konturların müəyyən edilməsi;

b) tapmacaların linqvokoqnitiv mənasının mexanizminin müəyyən edilməsi və bu kodlaşmış mənanın universallıq dərəcəsinin aşkar edilməsi;

c) belə bir postulat irəli sürülür ki, dil-nitq vahidləri kimi tapmacalar müəyyənləşdirici və evristik düşüncənin toqquşması sahəsində formalaşır ki, belə bir toqquşma da tapmacaların bütöv əsərlər kimi formalaşması mexanizminin ontoloji əsasını təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın əsas metodu konkret dil materialı üzərində ənənəvi müşahidə metodu və onun tipoloji müqayisə baxımından çoxpilləli təhlilidir, yəni linqvo-koqnitiv təhlil baxımından sistemli müqayisəsidir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Tapmacaların qurulduğu cümlələr sistemi, ümumi qəbul edilmiş mənada dil üçün xarakterik olan struktur sxemlərindən əsasən kənara çıxmır. Doğrudur, tapmaca konstruksiyaları səviyyəsində olan bu struktur sxemlər müəyyən konstruktiv sərbəstlik baxımından ǧzlərini biruzə verir. Bu sərbəstlik müvafiq sxem üçün struktur baxımdan labüd olan elementlərin buraxılışı, eliminasiyası, məişət dili üçün qeyri-adi olan söz düzülüşü və s. kimi təzahür edir; bu göstəricilər həm azərbaycan, həm də rus dili üçün eyni dərəcədə səciyyəvidir.

2. Tapmacaların quruluşunda zəruri element və konstitutiv əlamət kimi iştirak edən metaforik işarələr sistemi həmişə mifopoetik mənə ilə bağlı olur.

3. Tapmacalar, tarixdən əvvəlki dövrlərdən bəri insanın əbədi “yol yoldaşları” olaraq, folklorun bütün janrlarından daha parlaq şəkildə dilin antroposentrik xarakterini isbat edir. Çünki bütün hallarda danışan subyekt özünəməxsus tərzdə elə bir dünya mənzərəsini, dünya durumunu yaradır ki, onlar tapılmalı obyektin əsasını, yəni birinin qeyd edici təfəkkürü və digərinin evristik təfəkkürü ilə (müsaib – “tapmacanı tapan”) şərtləndirilən mikro- və makrokosmosun koqnitiv modelinin əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki: a) burada iki müxtəlif sistemli dillərin folklor materialının tipoloji müqayisəsinə ilk dəfə cəhd edilir; b) iki təfəkkür formasının – müəyyənləşdirici-obrazlı və evristik (axtarış) təfəkkürlərinin kəsişməsində tapmaca vahidlərinin formalaşma mexanizmi ideyası irəli sürülür; c) ilk dəfə rus və Azərbaycan tapmacalarının tipləşdirilmiş sintaktik və koqnitiv modellər sistemi bu və ya digər dil üçün spesifik və universal olan konstruksiyaların aşkar edilməsi ilə təqdim edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti aşağıdakı müddələrdən ibarətdir:

1. “Kiçik folklor”un ən qədim janrlarından biri kimi tapmacaların spesifikliyi xüsusi təşkil edilmiş dil strukturlarında öz əksini tapır ki, bu da (“kiçik folklor”un digər janrlarından daha parlaq formada) bütövlükdə dil-sistem və dil-fəaliyyətin antroposentrik əsasını təsdiq edir.

2. Tapmaca konstruksiyaları elə sintaktik formalarla təqdim edilmişdir ki, onlar predikativ vahidlərin iki həmrəh – nominativ və kommunikativ funksiyalarını sistem şəklində yanaşı mövcud olmasını semantik və formal baxımdan təsdiq edirlər, başqa sözlə, cümlə konstruksiyalarının bilaterallıq (ikiüzarəlilik) əlaməti öz spesifik təsdiqini tapır ki, bu da cümlənin sintaktik vahid kimi qrammatik təbiətinin müəyyən edilməsi üçün kifayət qədər aktualdır.

Dissertasiya işinin materialları rus və Azərbaycan dillərinin cümlə sintaksisi, mətn sintaksisi, həmçinin poetik üslubiyyət və folklor dilinin poetikası üzrə xüsusi kursların və seminarların təşkilində yardımçı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir, başa çatmış variantı Ümumi dilçilik və Müasir Azərbaycan dili kafedralarının birgə iclasında müzakirə edilmişdir: dissertasiyanın əsas müddəaları respublika və xaricdə keçirilən elmi konfranslarda məruzə edilmiş, eləcə də BSU, ADU və respublikanın digər ali məktəblərinin elmi əsərlərində nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi Giriş, üç Fəsil, Nəticə və İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 10 səhifə, 16.092 işarə, I Fəsil – 33 səhifə, 54.511 işarə, II Fəsil – 46 səhifə, 71.328 işarə, III Fəsil – 39 səhifə, 60.163 işarə, nəticə – 6 səhifə, 10.138 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 213.866 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, obyekt, tədqiqatın predmeti, müdafiyyəyə çıxarılan müddəalar, tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi, həmçinin işin quruluşu haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

“Tapmacalar linqvistik tədqiqatın obyektı kimi” adlanan dissertasiyasının birinci fəslində həm rus, həm də Azərbaycan dilçiliyində xalq tapmacalarının tarixən öyrənilməsi zamanı təşəkkül tapmış aspektlərin kompleksi ilə bağlı nəzəri müddəalar təqdim edilir. Əsərin birinci fəslinin ilk iki paragrafı bu məsələlərə həsr edilmişdir. Burada V.V. Mitrofanova, M.P. Rıbnikova, T.M. Nikolayeva, V.P. Anikin, V.N. Toporov, A. Dandis kimi digər rus alimlərinin və həmçinin H. Zeynalı, G.İ. Axundova, N. Seyidovun da əsərləri nəzərdən keçirilir.

Tarixən tapmacaların tərifi (definisiyası) baxımından kifayət qədər mürəkkəb mənzərə formalaşmışdır: bir tərəfdən, diqqət ona yönəlmişdir ki, folklorun kiçik janrlarının bu vahidləri “insan zəkasının işıltısının ən qədim dövrü”nün təzahürüdür (F. Buslayev), digər tərəfdən isə, tapmaca konstruksiyaları isim-metaforanın üstünlüyü sahəsidir, “tapmaca – isim dünyasıdır” (M.A. Rıbnikova, T.M. Nikolayeva) qeyd edilirdi; bəzi tədqiqatçılar tapmacaların linqvo-məntiqi mahiyyətinin müəyyən edilməsində etiraf edirdilər ki, “tapmacalarda heç vaxt cins anlayışları olmur: məsələn, ümumiyyətlə heyvanlar və ya tərəvəz haqqında heç bir tapmaca yoxdur” – at, keçi, yerkökü, günəbaxan haqqında isə var... (V.P. Anikin, Q.İ. Axundova, N. Seyidov).

M.A. Rıbnikovanın “Tapmacalar” əsəri tapmaca konstruksiyalarının linqvistik cəhətdən öyrənilməsində özünəməxsus trampil olmuşdur. Bu proqram işi rus dilçiliyində tapmacaların sonrakı sırf linqvistik təsvirləri üçün müəyyən oriyentirə çevrilmişdir. Azərbaycan dilçiliyinə gəldikdə isə, burada xalq tapmacalarının öyrənilməsi sahəsində oriyentir funksiyası H. Zeynalının özünün Azərbaycan tapmacaları toplusuna yazdığı giriş məqaləsinin payına düşmüşdür.

Bu “Giriş”də, əlbəttə ki, bir çox müəlliflər üçün səciyyəvi olan tapmacaların folklor və dil xüsusiyyətlərinin, bu vahidlərin təhlilində ədəbiyyatşünaslıq və linqvistik parametrlərinin qarışdırılması müşahidə olunur, lakin bununla yanaşı, burada oxucu tapmacaların linqvistik təsviri, semantik strukturunun linqvistik dərk edilməsi və poetik-metaforik xüsusiyyətlərinin aktivinə yazıla biləcək çox şey tapır. Xalq tapmacalarının xüsusi linqvistik təhlili

təcrübəsi Q.İ. Axundovanın Azərbaycan xalq tapmacalarının leksik-sintaktik xüsusiyyətlərinə həsr edilmiş dissertasiya işində aparılır.

Beləliklə, tapmacaların linqvo-sosial mahiyyəti müxtəlif ölçümlərdə şərh edilirdi ki, buna görə də bir neçə konsepsiya təşəkkül tapmışdır: a) sistem nisbəti konsepsiyası tapmacalar və atalar sözləri arasında sıx əlaqənin olmasına əsaslanır. Bu konsepsiyanı A. Dandis inkişaf etdirirdi: “... *Atalar sözü və tapmaca yalnız “mövzu – şərh” konstruksiyalarından asılıdır. Tapmacalarda deskriptiv işarənin mənasını tapmaq lazımdır, halbuki atalar sözlərində onun mənası, bir qayda olaraq, danışan və dinləyənlərə məlumdur*”¹. A. Dandis öz dəlillərini misallarla əsaslandırır:

- “Ничего не болит, а все стонет” (riyakar və ya dilənçi haqqında atalar sözü).

- “Ничего не болит, а все стонет” (tapmaca – donuz).

Bu konsepsiyanı prinsip etibarilə biz qəbul etmirik;

b) növbəti konsepsiya tapmacaların mahiyyətinin xalqın həyatındakı funksiyaları baxımından qiymətləndirilməsinə əsaslanır: bu, ilk növbədə, bütün etnik mədəniyyətlər üçün universal olan sosial-maarifləndirmə (didaktik) funksiyasıdır. Belə ki, məsələn, Azərbaycan nağıllarında tapmacalar təkcə “insanda fəhm, fərəsətin inkişafı” vasitəsi deyil, həm də dünyanın poetik-estetik qavranılması hissini aşılamaq vasitəsi kimi xidmət edirdi². Tapmacanın yarış-oyun funksiyasına gəldikdə, bu, bizim fikrimizcə, bütövlükdə bir janr kimi tapmacanın ontoloji əsasını təşkil edir. Məşhur paremioloq V.İ. Toporov ümumiyyətlə mədəniyyətin oyun xarakterli olması nəzəriyyəsinə əsaslanır – “*mədəniyyətin özü bütövlükdə oyun xarakteri daşıyır*”.

“Balto-Slavyan mənəvi mədəniyyəti sahəsində tədqiqatlar. Tapmaca və mətn” adlı kollektiv monoqrafiyanın nəşri ilə

¹ Дандис А. О структуре пословицы // – Москва, Паремнологический сборник. Пословица. Загадка, – 1978. – с. 21.

² Ахундова Г.И. Лексические и синтаксические особенности азербайджанских народных загадок / Г.И.Ахундова. – Баку, – 2014. – с. 52.

tapmacalar nəzəriyyəsində bu monoqrafiyanın müəllifləri tərəfindən dəstəklənən yeni bir istiqamət yarandı – tapmacaların qeyd-şərtsiz antroposentrikliyi nəzəriyyəsi. Bu fikir monoqrafiyanın bütün müəlliflərinin axtarışlarını birləşdirir. T.M. Nikolayeva, bu işin girişində yazır: *“Tapmaca insanın dünyanı anlamasını əks etdirən bir məndir, elə insana ünvanlanmış məndir və buna görə də fəsillər üzrə kitabda təqdim olunan bütün tədqiqat teologiyası şübhəsiz antroposentrikdir”*³.

Müəyyən mənada bu fikir tapmacaların koqnitiv-sintaktik öyrənilməsinin reallaşmasında bizim də ümumi vəzifəmizi təmin edir.

“Tapmacaların mahiyyətinin koqnitiv şərhı” adlı dissertasiyanın ikinci fəslı hər iki dilin xalq tapmacalarının koqnitiv təsvirinə həsr olunmuşdur: sözün ciddi mənasında linqvokoqnitiv tədqiqə cəlb edilməyən tapmacalar, dil və təfəkkürün qanunauyğun əlaqələri sahəsinə daxil olmaq üçün daha geniş imkanlara malikdirlər ki, bunun da dialektik vəhdəti olmadan tapmacaların funksional və obrazlı poetik həyatını dərk etmək üçün çətindir.

Bununla yanaşı, aydındır ki, koqnitiv təhlilin əsas kateqoriyalarını xüsusi elmi yanaşma kimi əvvəlcədən təsəvvür etmədən, tapmacalarda təqdim edilən koqnitiv modellərin sistemləşdirilməsi onların birmənalı qavranılması üçün bir qədər çətin olardı. Buna görə linqvokoqnitiv nəzəriyyənin əsas kateqoriyalarının qısa təsvirini zəruri hesab edirik: fikrimizcə, bunlar dil vahidlərinin antroposentrizmi, konsept və konsept sahəsi anlayışları və s. kateqoriyalarıdır.

Bizim antroposentrizmin başa düşülməsi təməlinə A. A. Potebnyanın ideyası dayanır: *“... dil hazır fikri ifadə etmək vasitəsi deyil, onun formalaşması vasitəsidir”*⁴.

Deyilənləri tapmaca nümunələri ilə təsvir edək:

³ Николаева Т.М. Предисловие к коллективной монографии // – Москва, Индрик, Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст, – 1994. С.1. – с. 5.

⁴ Потеня А.А. Поэтика и эстетика. – Москва: Искусство, – 1976. – с. 183.

“– Сито свито, золотом
покрыто
Кто взглянет, всяк заплачет”.
(Günəş)

“Yaxşıca gözəldir, hamıya
bahar,
Üzünə baxanı yandırar yaxar”.
(Günəş)

“Взглянешь, заплачешь,
А краше его на свете нет”.

“Xub gözəldi, hamıya baxır,
Ona baxanlara iynələr taxır”.

Qeyd olunan tapmaca-mətnlərin antroposentrikliyi öz ziddiyyətsiz ifadəsini hər şeydən əvvəl onda tapır ki, hətta Günəş kimi submilli predmetə münasibətdə təfəkkürün fərdiliyi özünü büruzə verir, hətta bütün düşünən insanlar üçün mübahisəsiz “eyni” olan hadisə müxtəlif təsvir mənzərəsini qəbul edir.

Tapmacaların konsept bazasının müəyyənəndirilməsində biz “*konsept milli semantikaya salınmış anlayışdır*” (Y.S. Kubryakova) postulatından çıxış edirik.

Başqa sözlə, konseptual dil vahidi (söz, söz birləşməsi, predikativ konstruksiya, mətn) öz sosial invariant mənasından əlavə, kontekstdə və ya kontekstdən kənarında bu vahidlərin həyatında istənilən halda özünü biruzə verən bir sıra milli-mədəni “enerjilərə” malikdir. Belə ki, məsələn, rus dilində “сова” dil vahidi aşağıdakı atributlara malikdir: a) lüğətlərdə təqdim olunan müəyyən əsas mənaya malik leksem; b) bu leksem özünü axşam və ya gecə vaxtı gümrah hiss edən şəxs barəsində məcazi (metaforik) mənada istifadə olunma imkanına malikdir; c) rus dilində bu söz *сыч, филин, пугач, сипуха, неясыть* kimi fərqli xüsusiyyətlərə malik sözlərin sinonimik anlam sırasına daxildir; d) rus dilində bu anlayış müdrikliklə, uzaqgörənliklə əlaqələndirilir; e) “сова” konsepti özünəməxsus frazeoloji və paremioloji təfsir sahəsinə malikdir: “Ворона сове не оборона”; “Полюбится сова лучше ясного сокола” və s.; «филин», «сова» anlayışları ilə bağlı da tapmacalar mövcuddur.

Azərbaycan dilində “bayquş” sözü rus dilindəki oxşar lüğət mənasından başqa aşağıdakı mənalara malikdir: a) bu fəsilə məxsus və bu cür məlumatlara malik, rus dilində “сова” sözünün bütün digər mənaları ilə heç bir əlaqəsi olmayan quş; b) bu leksem

yamanlıq gətirən insanlara qarşı metaforik mənada işlədilir: “*bayquş kimi ulamaq*”, “*bayquş olub öz başını yeyəsən*” və s.; c) bunlarla sinonimik sıra yaradan başqa sözlər yoxdur; d) Azərbaycan dilində bu anlayış yamanlığın, bədbəxtliyin, ölümün və böyük bəlaların simvolik mənalarını özündə əks etdirir (belə bir konnotasiya ilə “bayquş” sözü, demək olar ki, rus dilində “*сова*” sözünün antonimi kimi çıxış edir).

Beləliklə, tapmacaların strukturunda konseptlər a) tapmacanın əsas məğzinə daxil edilmiş denotat sözünün, b) tapmacaların quruluşunda bu sözün metaforik çevrilmələrinin (denotatın məcazi adlarına xidmət edən metaforik anlamların yaranması) və c) “tapmacanı tapan” tərəfindən quraşdırılmış anlayışın sintezi prosesində formalaşır.

Əgər tapmacanın kvalifikasiyasını “*kainatın üzvi hissələrə ayırmaqla və üzvlənmiş komponentləri arasında oxşarlığın təyin edilməsi ilə dərk edilməsi*”nin⁵ əsas üsullarından biri kimi nəzərə alsaq, “kainatın dərk edilməsi” prosesinin necə və hansı üsullarla əldə olunması məsələsi tamamilə məntiqi olaraq ortaya çıxır. Əgər konstruktiv parametrlərdən, tapmaca janrının məntiqindən çıxış etsək, mövcud modellər bir-biri ilə bağlı olmalı, tapmacaların reallaşdırdığı funksiyaların kompleksi ilə şərtləndirilməlidir.

Belə ki, məsələn, kontradiktor inkar modeli ilə qurulmuş tapmacalar aşağıdakı qaydada izah tələb edir: a) bu tapmacalarda tapılması gərək olan predmet və ya hadisənin onlarla həmin əlamətlərin dərhal assosiasiya yaratdığı həmin predmet və ya hadisənin kənarlaşdırılması ilə qarşı-qarşıya qoyulur: qanadların mövcudluğu barədə danışarkən ilk öncə qanadlılarla, fikri təsəvvürdə konstituentləri qanadlar olan quşlarla bağlı assosiasiya yaradırıq; buynuzlar haqqında danışarkən biz dərhal buynuzlu mal-qaranı təsəvvür edirik.

b) tapmaca isə dominant predmetlə istisna edilmiş assosiativ uyğunluq qanununa əsasən qurulur:

⁵ Елизаренкова Т.Я. О ведийской загадке типа brahmodiya / Т.Я. Елизаренкова, В.Н. Топоров // – Москва: Восточная литература, Паремнологические исследования, – 1948. – с. 32.

– “Qanadı var, quş deyil, buynuzu var, qoc deyil” (kəpənək);
Müq. et: “Не птичка, а с крыльями” (kəpənək).

“Aldadılmış ümidlər” adlandırılan effekt qüvvəyə minir: tapmacanı tapan qeyd olunan labüd əlamətləri (məcburi bir şeyin olması) vasitəsiz halda faktlar və əşyalarla “birbaşa təyinatı üzrə” bağlayır. Lakin əlamətlərin nə ilə assosiasiya edildiyi inkar edildikdə, tapmacanı tapan birbaşa nominasiyalar, birbaşa uyğunluqlar sahəsini tərk edir (tərk etməyə məcbur olur) və təkrar uyğunluqlar sahəsinə keçid alır.

Belə tapmacalarda təsdiq / inkar anlamı kategorial (cümlənin paradiqmasında olduğu kimi) funksiyaları yox, yaradıcı-axtarış təfəkkürü sistemində müəyyən açar funksiyasını yerinə yetirir. Və bu funksiya tamamilə koqnitivdir: bu tapmacaların konstruktiv mexanizmi prinsipcə eynidir:

“Qanadı var quş deyil
Dişləyir, ilan deyil”
(ağcaqanad)

“Есть язык, да не говорит, есть
крылья, да не летает” (balıq)

Nümunələr axtarılan predmetin ilkin əlamətlərinin qarşılaşdırılma dərəcəsini, onların tapılması gərək olan və real hadisədə ekvivalentliyinin dərəcəsini göstərir. Bu xüsusiyyətlərin dialektik birliyi, bəzən variativ olmasına baxmayaraq, tapmacanın açılması üçün yeganə açardır. Lakin bütün əlamətlər o semantik (atributiv) sahəni təmsil edir ki, hansı ki, tapmacanın cavabına xidmət edən konseptin bu və ya digər mühüm xüsusiyyətinin təzahürünün əsas sahəsinə çevrilir. Bu əlamətlər konkret (“гнев, да не конь”; “не король, а в короне”; “qanadı var, quş deyil” və s.) və predikativ-feili anlamlarla ifadə olunan mücərrəd ola bilərlər (“есть язык, да не говорит”).

2. Funksional eynicinsli əlamətlər kompleksinin daxil olduğu model üzrə qurulmuş tapmacalar da çoxsaylıdır.

Bu əlamətlər ikidən altıya qədər ola bilər. Bu əlamətlər bəzi tabesizlik zəncirini (sırasını) təşkil edir, baxmayaraq ki, bu tabesiz sıra tapmacanın ümumi kompozisiyasının binarlılığına, onun daxilə ziddiyyətinə gətirib çıxaran yenə də daxili qarşıdurma əsasında

reallaşır.

Aşağıdakı tapmaca nümunələri buna misal olaraq təqdim olunur:

“Vay–vay uçar, Vay–vay qonar Vay iliksiz Vay sümüksüz” (ağcaqanad)	“Viy vıyıldar, Viy sızıldar Viy iliksiz Viy sümüksüz” (milçək)
---	---

Səthi müşahidə zamanı sanki, bu cür tapmacalar ağcaqanad və milçəyə xas olan hansısa əlamətlər məcmusu kimi onlarda əks olunan dünya mənzərəsinin fraqmentinin dərkinə yönəlmişdir. Göstərilən uçan həşəratların mövcudluğunun (həyat tərzinin) məkan-zaman lokalizasiyası kifayət qədər oxşardır, bu oxşarlıq (eynilik yox) səs təqlidi sözlərin semantikasında fərqliliklərdən tutmuş, reduplikasiyaya (təkrarlanmaya), əlamətlərin müəyyən nominasiyalarının tautologiyasına qədər həm də tapmacaların semantik quruluşu ilə də qeyd edilmişdir.

Yuxarıda adı çəkilən koqnitiv modelin rus tapmacalarına gəlincə, onlar bir neçə variantda onu reallaşdırır. Lakin onun binar təqsimi ilə kompleks xüsusiyyətlərin xassəsi bu binarlığın əsas əlaməti kimi saxlanılır:

1. “ Сидит – зеленеет,
Летит – пожелтеет,
Падет – почернеет”
(лист дерева), | 2. “Взойду я в зой-зой-зой
Вскликну я: тюлили, тюлили
Подай путутай, путутай
Во что пузырь положить”
(курица просит гнездо яйцо
снести) |
|--|--|

Bu kompozisiyanın binarlığını müəyyənləşdirmək üçün komponentlərarası məna münasibətlərini “yenidən qurmaq” lazımdır: «Если сидит, значит, пока зеленая» və ya «Когда зеленая, то сидит», «Как только пожелтеет, улетит», «Но когда упадет – почернеет».

3. Konstataciya və predmetin sonrakı aksioloji təsvirinin

modellərinə, bir qayda olaraq, a) metaforik-obrazlı (adətən fərdiləşmiş) təsəvvür edilən predmet, b) onun hamı tərəfindən qəbul edilən xüsusiyyəti (funksional baxımdan ən əhəmiyyətli əlamət) daxil edilir. Müəyyənləşdirilmiş predmet “Есть у меня то-то” tipik cümlə vasitəsilə təqdim edilir. Bu predmet müəyyən edilmiş vahid əlamət və ya əlamətlər kompleksi həcmində müxtəlif cür dəyərləndirilir. Bu kvalifikasiya formaları sonrakı mətnin quruluşunu müəyyən edir. Predmetin müəyyən edilməsinə cəlb edilmiş əlamətlərin sayından asılı olaraq, kvalifikasiya hissəsi sadə, mürəkkəb və ya çoxkomponentli cümlə ilə təqdim edilə bilər:

1. “Bir qara öküzüm var,
Hər yetən çullayar” (sac)	1. “У нас под лавкой
Медвежья лапка” (помело)
2. “Bir daşım var – dəmirdən,
Altı od, içi bədən” (qazan)	2. “У нашей у буренушки
На боку – жбан к ней” (печь и
голбец)

“У меня есть...” kompozisiyası hər iki dildə «Bizim evdə ... var», «Babamın ... var», «У деда нашего...», «Есть у бабушки...» kimi bəzi sinonim variantlarda işlədilir. Bu ifadələr kiməsə aid xüsusi bir şeyi ifadə etmir, nə mənsubiyyətin, nə də lokalizasiyanın deyil, ontoloji varlığın ümumiləşdirilmiş mənasını ifadə edir.

4. Əbədi fəaliyyət-hal modelinə (və ya məkan-zaman qeyri-lokallığı), demək olar ki, rus dilində daha tez-tez rast gəlinir və “*qədim hərəkəti təsvir edən*”⁶ və ya hal təsvir edən bir çox variantlarla təqdim olunur. Bu model vahidlərinin xarakterik xüsusiyyəti, *стоят, висят, лежат, сидят* və s. bu kimi eksistensial feillər kompleksidir ki, onlar da tez-tez nominal xüsusiyyətlə əvəz olunur.

Yuxarıdakı feil-predikatları ehtiva edən tapmacalar, bir qayda olaraq, mürəkkəb və ya mürəkkəbləşdirilmiş cümlə sxemi

⁶ Николаева Т.М. Предисловие к коллективной монографии // – Москва, Индрик, Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст, – 1994. С.1. – с. 5-10.

əsasında qurulur: bu model üçün sadə, hətta geniş cümlə xarakterik deyil. Bu, görünür, introduktiv feilin məcazi mənasının semantik həcmindən aılıdır (“сидит”, “висит” və s.), onun leksik təsvirinə uyğun ola bilər (nadir hallarda) və ya predmetin ümumiyyətlə məkan varlığını bir qədər məcazi şəkildə ifadə edə bilər:

1. “Стоит дед над досками,
Стреляет в бабу галушками” (град)
2. “Сидит баба на юру, ноги свисла в реку” (мельница).
1. “Dağdan gəlir dağ kimi
Qolları budaq kimi,
Oturur həsir kimi
Duranda yesir kimi” (qar)
2. “Dəyirmanə dən gəldi,
Qırmızı don tək gəldi
Toxunmamış çuvaldı
Üyünməmiş un gəldi” (iydə).

Hər iki dilin konstruksiyalarının hətta səthi müqayisəsindən belə dərhal aydın olur ki, rus dili üçün xarakterik olan feil formaları qeyd olunan feil formaları silsiləsindən öz quruluşunda istifadə etməyən Azərbaycan tapmacalarındakı feil formalarla birmənalı şəkildə uyğun deyillər. Doğrudur, bir sıra Azərbaycan tapmacalarının quruluşu “Dağdan gəlir”, “Göydən bir... düşdü” və s. bu kimi fərqli quruluşlu bir qədər oxşar (uzaq sinonimik) formalarını qəbul edir.

Yuxarıda göstərilən feil formaları prosesi təyin etmək üçün ilkin kateqoriyal funksiyasına malik olan hərəkət feili mənasında deyil, mücərrəd varlığın təyin olunmasının semantik funksiyasını yerinə yetirən feil-predikat mənasında istifadə olunur, yəni, «nə isə belə bir şey var ki, ...». Bu mücərrəd-simvolik məna qeyd olunmuş feili predikatlar üçün koqnitiv olaraq əsasdır. Bunların başqa, konnatativ mənası da ola bilər.

5. Sual-cavab quruluşlu tapmacalar ən qədim tapmaca formalarından biri hesab olunur. Onlar “bu nədir?”, “bu kimdir?”, yəni “söhbətə, danışığa dəvət” etmək üçün ən sadə vasitə kimi ən bəsit görünüşə malidirlər. “*Tapmacaların qədim funksiyası bu halda, burada olduğu kimi aydın və qəti şəkildə heç yerdə*

göstərilmir”⁷.

Bu koqnitiv modelin tapmacaları həm rus, həm də Azərbaycan dilində az deyil.

1. “O nədir ki, əlsiz-ayaqsız
Dırmanır nərdivansız” (ilbiz)	1. “Чего со двора не снесешь”
(погреб)
2. “O nədir ki, nə qanı var,
Nə sümüyü” (arı)	2. “Что летом и зимой
В рубахе одной” (ель)

Bu tip tapmacaların xüsusiyyətlərindən biri onların tərtibatının sadəliyidir. Onlar, nümunələrdən görüldüyü kimi, adətən elementar konstruksiyalar modeli əsasında qurulur: çoxkomponentli “sual” tapmacaları praktiki olaraq yoxdur. Görünür, bu onu göstərir ki, bu tapmacalarda istifadə olunan sual sözlərə struktur baxımdan ehtiyac qalmayıb və ya indi də ehtiyac yoxdur. Bu səbəbdən, bir çox sualdan ibarət tapmacaların qeyri-sual variantları mövcuddur: “зимой и летом одним цветом” (ель); “Его всяк слышит, но никто не видит” (гром); “Əlsiz – ayaqsız / Dırmanır nərdivansız” və s.

Üstəlik, müşahidələrimizə görə, bu sual sözlərini tapmacaların mütləq əksəriyyətinə ya əvvəlində, ya da sonunda əlavə etmək olar: əvvəldə – “O nədir...”, “O kimdir...” kimi sözlər və onların rus dilində olan ekvivalentləri «Кто...?», «Что...?», «Когда» və s.

6. Avtonim tapmacalar “bir dil vahidi və ya ifadə özünə qarşı referensiyaya malik”, dil vahidinin öz mənasından asılı olmayan mətnlərdə təqdim olunur. Dil ifadəsinin avtonim istifadəsinin mexanizmi avtonimik tapmacalarda kifayət qədər parlaq aşkar olunur. “*Beləliklə, «Чем кончается день и ночь», – deyər А. Д. Şmelyov yazır, – tapmacasını ilk dəfə eşitmiş insan “gündüz” və “gecə” sözlərinin işlənməsini adi, avtonim olmayan halda şərh edəcək və onun ağılına düzgün cavab olan – “yumşalma işarəsi” gəlməyəcək. Oxşar üsul bir sıra tapmacalarda da istifadə olunur –*

⁷Аникин В.П. Садовников Д.Н. и его сборник загадок / – Москва: МГУ Загадки русского народа, – 1960. – s. 28.

*... Чего у царя нет, а у Бога есть, в небе есть, в земле нет, у бабы – две, у девки ни одной, у Бориса спереди, а у Глеба сзади? – Ё һәрфи».*⁸

Avtonim tapmacanın reallaşmasının koqnitiv mexanizmi, bir qayda olaraq, tapmacanın öz daxilində işləyir. Cavab həmçinin tapmacanın məğzində yerləşir. “Eşitməklə aldanma” tapmacanın xaricində cavab axtarırları əsasında baş verir. Tapmaca isə sualın daxilində, daha doğrusu, sözlərin “məkanı” daxilində cavab axtarmaq zərurətindən irəli gəlir.

Bütün qeyd olunan xüsusiyyətlər hər iki dildə olan vahidlər üçün eyni dərəcədə tipikdir. Başqa sözlə, tapmacaların bu modelini tamamilə koqnitiv-lingvistik universalı hesab etmək olar.

Dissertasiyamızın **üçüncü fəsl**i hər iki dildə tapmacaların sintaktik modellərinin sistemləşdirilməsinə və tapmaca konstruksiyalarını təmsil edən tipoloji universal və spesifik cümlə növlərinin aşkarlanmasına həsr edilmişdir. Tapmacaların öyrənilməsi nəzəriyyəsinə belə bir fikir yaranmışdır ki, tapmaca-konstruksiyalar mürəkkəb sintaktik bütövlər (MSB) kimi tanınır: tapmaca mətninin struktur tərtibatı MSB-nin quruluşuna bənzədilir⁹.

Hesab edirik ki, belə bir fikir mövcud olmaq hüququna malikdir: bir çox tədqiqatçılar tapmacaları mətn kimi xarakterizə edirlər. Tapmacaların mətn təbiətini biz də inkar etmirik. Lakin, mətni törəmələrin yalnız bir fiquru çərçivəsində, yəni MSB daxilində, tapmaca-konstruksiyaların şərhini biz tam haqlı hesab etmirik, çünki bir sıra tapmacalar (hər iki dildə) var ki, onlar müxtəsər sadə cümlələrlə ifadə olunur ki, onlar da heç cür MSB adlandırılı bilməzlər.

Bu faktdan çıxış edərək, biz rus və ya Azərbaycan dilində cümlənin hansı növünün – sadə, təktərəkibli və ya ikitərəkibli, mürəkkəb və s. tapmacanın əsasını təşkil etdiyini nəzərə alaraq,

⁸ Шмелёв А.Д. Именование и автонимность имени // – Москва Словарь. Грамматика. Текст, – 1996. – с. 172.

⁹ Журицкий А.Н. Семантическая структура загадки. – Москва: Наука, – 1989. – 126 с.

tapmacaların sintaktik quruluşlarının təsvirini vermək qərarına gəldik. Üstəlik, MSB nümunələri kimi tapmacaların öyrənilməsi bütövlükdə onların janrına hansı cümlə növünün və onun hansı təzahürlərinin xarakterik olduğunu aydın etmir.

1. Sadə cümlə modeli əsasında qurulmuş tapmacalar.

Hər iki dildə sadə tapmacalar (şərti olaraq birkomponentli desək) o qədər də çox deyil və tapmacalarda “*əsasən, birtərkiibli və ikitərkiibli sadə cümlələrdən istifadə edilməsi*”¹⁰ haqda fikir, ən azı ona görə həddindən artıq deklarativ görünür ki, sadə cümlələr modeli üzrə qurulmuş tapmacaların xüsusi çəkisi o qədər də əhəmiyyətli deyil.

– “Körpü altda dörd barmaq” (inək yelini)

– “Сидит Пахом на коне верхом” (очки)

Tapmacaların konkret materialına dair müşahidələr göstərir ki, təksözlü tapmacalar yoxdur – biz burada nə nominativ, nə genitiv, nə də infinitiv cümlələrə rast gəlmirik. Azərbaycan dilində belə konstruksiyaların olmamasını G.İ. Axundova da qeyd edir. Hər iki dildə iki sözdən ibarət tapmacalar da yoxdur. Görünür, bu hadisə izahata ehtiyacı olan qanunauyğun səbəblərlə bağlıdır:

a) birincisi, bu müddəa bir daha onu göstərir ki, öz ilkin funksiyalarına görə tapmacalar nəsə təsdiq edilən və ya inkar edilən cümlə-müləhizələr deyil. Cümlənin qrammatik mənası (onun predikativliyi) və onun kommunikasiya funksiyası tapmacanın qrammatik mahiyyətini əhatə etmir, halbuki bu tapmacanın funksional oriyentasiyası ilə (“*predmetin genezisinin qiymətləndirilməsi ilə onun funksiyasının birləşdirilməsi, yəni, onun varlığının dialektikası*”¹¹) təqdim olunan başlanğıc və son əlamətlərin kompleksliliyinin strategiyasının mütləq birliyini təmsil edir.

b) ikincisi, tapmacanın quruluşundakı mövqelərin doldurulması dərəcəsi ipucu deyilən tələblərə cavab verməlidir ki,

¹⁰ Axundова Г.И. Лексические и синтаксические особенности азербайджанских народных загадок. – Баку, – 2014. – с. 68.

¹¹ Рыбникова М.А. Загадка, ее жизнь и природа // – Москва, Высшая школа, Русское народное поэтическое творчество (Хрестоматия по фольклористике), – 1986. – с. 176-184.

onlarsız da tapmacalar olmur və onlarsız tapmaca tapan verilən əlamətlər kompleksi əsasında istədiyi vəziyyəti sintez edə bilməyəcək. Bu əlamətlər cümlənin mübtəda-xəbər tərkibi ilə (yəni, struktur sxem səviyyəsində) və xüsusən də onun birtərkibli sxemi ilə ifadə edilmir; deməli, tapmacanı tapma durumu cümlə modeli həcmində – struktur sxem + semantik cəhətdən vacib element daxilində təqdim edilməlidir. Tapmacanın semantik quruluşu üçün mütləq olan bu cür “planlaşdırma”, şübhəsiz ki, tədqiq etdiyimiz dillər üçün aksioloji (qiymətləndirici) universalidir.

2. Mürəkkəb cümlələr modeli üzrə qurulmuş tapmacalar.

Həm rus, həm də Azərbaycan tapmacalarının böyük əksəriyyəti sadə cümlələrdən daha mürəkkəb olan konstruksiyalarla təqdim olunmuşdur. Bu da başa düşüləndir: sözlərlə qurulmuş tapmaca durumu çox nadir hallarda sadə bir mühakimənin dar çərçivəsinə sığır. Sadə tapmacalar, qeyd etdiyimiz kimi, əsasən sual cümlələri ilə ifadə olunur. Sual cümlələri isə, aktuallaşdırıcı sual elementləri daxil olmaqla, geniş cümləni sanki iki qarşılaşdırılmış elementə – presuppozisiyaya və mövcudluğu “Кто плачет без слез? (сова)” sualında qoyulan fikrin mövcudluğuna ayırır.

Presuppozisiya tapmacanın predmet hissəsinə qarşı qoyulmuş bir hissəsidir: a) “dünyada ağlayan insanlar var”; b) “hamı gözlərində yaş ağlayır”; c) ancaq müəyyən bir varlıq var ki, bunu göz yaşı olmadan edir; bunların informativ bazasını aşağıdakılar təşkil edir: c) üçün ilkin əyani sualın a) və b) fonlarıdır (presuppozisiyadır). Üstəlik, tapmacaların mətn (MSB) təbiətli olması ilə bağlı irəli sürdüyümüz fikir, «что», «когда», «кто» sual sözlərinin daxil edilməsi ilə də öz təsdiqini tapır ki, bu da prinsipcə tapmacaların başlanğıcını gizli şəkildə təmsil edir. “Это что...?” / “Bu nədir... ?” “Это когда...?” / “Bu nə vaxt...?” və daha geniş miqyaslı «Я загадываю вам загадку» / “Mən sizə tapmaca deyirəm” və s.

Bu baxımdan, Azərbaycan atalar sözləri daha şəffafdır, onların arasında “çılpaq” sualla ifadə olunan vahidlər demək olar ki, yoxdur. Azərbaycan tapmacalarında sual aktualizatoru özü-

özlüyündə cümlə quruluşlu təqdim olunmuşdur. Və əşya-düşüncə hissəsi budaq cümləsini xatırladır:

“O nədir ki, cəsədi var, qanı yox” (kəpənək)

“O nədi ki, yer-göy onun içindədir” (göz)

Belə mürəkkəb tabeli model nəzəri olaraq, bir çox atalar sözlərində gizli şəkildə mövcuddur:

“Gün çıxanda yox olur,

Gün batanda çox olur” (ulduzlar). Müq. et.: “O nədir ki, ...”.

Həm rus, həm də Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr (TMC) modeli əsasında qurulmuş tapmacalar tez-tez rast gəlinməsinə görə fərqlənmişdir. Burada tabeli mürəkkəb cümlələrin tipik formalarına xas olan məna əlaqələrini deyil, tapmacaların sırf formal quruluşunu nəzərdə tuturuq.

TMC konstruksiyaları arasında bağlayıcılar əsasında tərtib edilmiş vahidlər ayırd edilir: «хотя... , но» (“Хоть и видятся, но не сойдутся” – Солнце и месяц), «когда-то» (“Когда я был молод, светло светил” – месяц), «если бы, то» (“Если бы не было его, то не сказал бы ничего” – язык), «Куда бы ни ..., то» (“Куда ни пойдешь, все на них взглянешь” – ноги), «чего..., того» (“Чего не надо, того не продашь” – молодость и старость), «где там» (“Хоть малая, хоть большая” – где стоит, там и шумит” – берёза), «кто..., тот» (“Кто мимо ни пройдет, всяк ему поклонится” – гриб), «как..., так» (“Как него взглянешь – так и заплачешь” – лук) və s.

TMC-in Azərbaycan tapmacalarında iştirakı göstərilən formalarda özünü büruzə verir:

a) “O nədir ki...” prepozitiv komponenti (və onun ekvivalentləri) baş cümlə rolunda çıxış edir: “O nədir ki, dayandır dayanmaz, O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız” (yer, göy).

b) TMC-in sadə cümlə formasını aldığı tədqirdə TMC-in tapmacanın quruluşunda sadələşməsi:

“Mən aşiqəm duz yerdə,

O göydədir, biz yerdə,

O yer olmaz keçməsin,

Salmaz bircə iz yerdə” (ay).

в) TMC bağlayıcısız mürəkkəb cümlə şəklində tapmacanın

quruluşuna daxil edilir:

“Göydən gəlir dərvişlər,
Kürkün yerə sərmişlər,
O qədər oynamışlar,
Xurdu-xəşil olmuşlar” (qar).

Qeyd edilən konstruksiyaları ilkin TMC kimi başa düşmək çətin deyil: “O yer olmaz ki, keçməsin” və ya “O qədər oynamışlar ki, ...”. TMC-nin kontekstual transformasiyasının bu formaları bu tapmacaların poetik quruluşunun tələbləri (bu da az vacib deyil) ilə deyil, tapmaca mətnlərinin – MSB-lərin təşkilinin ziddiyətlik tələbləri ilə izah olunur.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlə və bağlayıcısız mürəkkəb cümlə (BMC) modelləri əsasında qurulmuş tapmacalar.

Həm rus, həm də Azərbaycan mürəkkəb quruluşlu tapmacalarının əsas kütləsi BMC-dən ibarətdir. Qeyd edək ki, xüsusi bədii janr kimi tapmacaların ritm-melodik və intonasiya mənzərəsi onların təcəssümünün müvafiq formasını da tələb edir ki, bu zaman mürəkkəb cümlələrin ibarə və hissələri arasında bütün köməkçi (tapmacaların poetikası nöqtəyi nəzərindən) leksik-qrammatik əlaqə vasitələri – bağlayıcılar, bağlayıcı-əlaqələndirici sözlər, müxtəlif dərəcəli işarə əvəzlilikləri və s. qanunauyğun şəkildə neytrallaşır.

Burada, bizə elə gəlir ki, digər əlaqələndirmə mexanizmi işə düşür: antonimik söz-anlam, habelə xəbərin təsdiq-inkar formaları ilə dəstəklənən mürəkkəb bir cümlənin əlaqəli hissələrinin paralelliyinin tipik formalarına əsaslanan komponentlərarası məna münasibətlərinin dialektikası, həm komponentlərarası əlaqələrin, həm də məna münasibətlərinin bütün leksik və qrammatik ifadə vasitələrindən istifadə edilməsinə ehtiyac olmayan tapmaca mətninin xüsusi poetik və melodik mənzərəsini və intonasiya görünüşünü yaradır. Məhz buna görə, BMC öz xüsusi çəkisi ilə tapmacalar mətnində başlıca fiqurlara, baza strukturlarına çevrilir:

- “Qara bəy atdan endi,
Arvad-uşaq sevindi” (qazan);
- “Qara quşu quyruğundan asarlar,
Ələ alıb düz qazana basarlar” (qıfıl).

Kəmiyyət baxımından, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr TBC-dən üstünlük təşkil edir. TBC-lər arasında məhz o növlər ayırd edilir ki, onlar sintaktik nəzəriyyədə ziddiyyət münasibətli konstruksiyalar kimi qeyd olunub. Bağlayıcı və izahedici münasibətlər yaradan konstruksiyalar tapmacalar üçün xarakterik deyil. Bu qanunauyğunluq hər iki dil üçün universaldır. Müqayisəli-qarşılaşdırma məna əlaqələri TMC-də optimal qavrayış üçün lazım olan ikili və ya təkrarlanan tabesizlik bağlayıcıları ilə təmsil olunur:

- “Faytonum var bir təkərli,
- Nənəm sürər tək birəlli,
- *Nə izi var, nə tozu var*
- Yuryumru yumurtlayar” (cəhrə).
- “Лежит брус во всю Русь.

Его не обойти, и не объехать” (дорога).

Nəticə. Bu və ya digər dildə aygı-aygı mikrosistemlər kimi tapmacalarının öyrənilməsi eyniliklə bir dilin bütöv paremioloji sisteminin öyrənilməsi qədər vacibdir. Lakin bu miniatur folklor əsərlərinin tipoloji müqayisə baxımından, yəni iki (və ya bir neçə) qohum və xüsusilə də qohum olmayan dillər müstəvisində öyrənilməsi heç də az əhəmiyyətli və aktual deyil, çünki onlar ümumbəşəri (invariant-məntiqi) təfəkkürü tərənnüm edirlər.

Belə əsas linqvo-məntiqi platforma dünyanın qavranılması, dünyagörüşünün və kainatın ümumi və spesifik milli modellərini aşkar edən dil vahidləri sisteminin yaradılması üçün ilk növbədə tapmacaların öyrənilməsi tələblərini irəli sürür: bütün dillərdə tapmacalar, başa düşdüyümüz qədər, eyni funksiyaları yerinə yetirirlər, hansılar ki, yalnız onların dil tərtibatının qaydalarını deyil, həm də onların semantik nisbətinin strukturlaşdırılmasını diktə edirlər. Tapmacaların əsas, aparıcı funksiyası həmsöhbətə evristik və sınaq təsiredici funksiyasıdır.

Məlum olduğu kimi, dil materialının koqnitiv təhlili gerçəkliyin şüur tərəfindən “qavrama və dərkətmə zamanı baş verən mental proseslərin” tədqiqinə istiqamətlənmişdir. Belə bir analiz üçün xalq tapmacaları fondu olduqca münasib bir materialdır, çünki tapmacaların zehniyyətində yalnız dünya

haqqında biliklərini manipulyasiya edərək tapmacanın zehni imkanları haqqında deyil, həm də cavab tələb edən həmsöhbətin alınan məlumatlara necə reaksiya verməsi barədə məlumatlar gizlənmişdir. Bu sual-cavab məqsədində dil təfəkkürünün müxtəlif formalarından irəli gələn təkrarolunmaz qanunauyğunluqları olan spesifik nitq aktını təmsil edən “nitq-fikir” kimi xüsusi mental quruluş formalaşır.

Dünya fraqmentinin dil mənzərəsinin koqnitiv başa düşülməsində üzə çıxardığımız modellər, təbii ki, rus və Azərbaycan tapmacalarının bütün arsenalının yekun qiymətləndirilməsinə iddia etmir. Biz öz vəzifəmizi hər iki dil üçün əsas və universal olan və müəyyən sistem münasibətlərinə daxil olan, bir-birinə qarşı qoyulan modellərin kompleksinin yaradılması çərçivəsində müəyyənləşdirmişik.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, tapmaca konstruksiyaların koqnitiv baxımdan dərk edilməsi imkanları linqvistik nəzəriyyələrə nisbətən, ümumiyyətlə, koqnitiv paradigmlar üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir (koqnitiv dilçilik, koqnitiv psixologiya və linqvopsixologiya, koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq və s.), çünki, gördüyümüz kimi, hər iki dilin tapmacaları sahəsində biz təkcə tapmacaların quruluşu üçün spesifik konstituitiv (həllədiçi) ola biləcək sadə və ya mürəkkəb cümlənin heç bir modelini aşkar edə bilmədik (görünür, onun yoxluğu səbəbindən). Tapmaca mətnlərinin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, hər iki dildə mövcud olan sadə, mürəkkəb, mürəkkəbləşdirilmiş cümlələr yalnız leksik məzmun baxımından deyil, həm də tapmaca kompozisiyasının strukturlaşdırılmasında özünü göstərən bəzi spesifik “konstruktiv sərbəstliklər” yaradır.

**Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı
əsərlərində əks olunmuşdur:**

1. Загадки как объект лингвистического изучения // Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2019. №4. – s. 111-114
2. Основные концепции и направления в изучении социальной сути загадок // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2020. №1. – s. 155-158
3. Квалификация когнитивной сущности загадок с позиции теории языковой игры // Традиции и инновации в системе образования Сборник научных статей. Карачаево-Черкесский государственный университет им. У.Д. Алиева, – 2020. № 19. – s. 131-139
4. Основные концепции и направления в изучении социальной сути загадок // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2020. №1. – s. 155-158
5. Антропоцентризм загадок // V Respublika Elmi Qaynaqlar konfransının materialları, – Bakı, – 2021. – s. 37-43
6. Загадки, построенные по модели сложносочинённых и бессоюзно-сложных предложений // BSU-nun 75 illiyinə həsr olunmuş “Türk dünyası: Geosiyasət və mədəni reallıqlar” Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı, – 2021. – s. 123-126
7. Достижения и основные недостатки лингвистического изучения загадок // – Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2021. №3. – s. 99-102
8. Загадки, построенные по модели сложноподчиненных предложений // – Bakı, Elm və təhsil, Filologiya məsələləri, –2021. № 8. – s. 233-240
9. К вопросу о лингвистической квалификации народных загадок (на материале русского и азербайджанского языков) // – Москва, Филологические науки в МГИМО-Университет. Том 7, – 2021. № 1. – s. 141-147
10. Основные лингвокогнитивные модели, представленные в загадках // – Bakı, Bakı Slavyn Universiteti, Elmi əsərlər (dil

- və ədəbiyyat seriyası), – 2021. № 1, – s. 114-119
11. Теория языковой игры и квалификация сущности загадок // – Gəncə, Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər, – 2021. №2
 12. Концептная база загадок // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları (4-5 may, 2022), s. 351-354

Dissertasiyanın müdafiəsi 31 oktyabr 2023-cü il tarixində saat 14⁰⁰ Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı, S. Rüstəm 33, III mərtəbə, Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "29" "09" 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.09.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37001

Tiraj: 30